

آشنایی با تفسیر شهید سیدمصطفی خمینی

اعتماد ملی ۱۳۸۶/۷/۳۰
ابوالفضل شکوری

گردهم آمدن قوه فقاہت و تفسیر قرآن در وجود یک شخص در تاریخ اسلام کم نیست، لکن به فعلیت رسیدن آن، چندان فراوان نبوده است. مرحوم آیت... سیدمصطفی خمینی فرزند ارشد حضرت امام - رضوان... تعالی علیهما - از نمونه‌های این مسأله است. او فقیهی بود جوان که با نگارش تفسیر ارزشمند خود، توانایی‌اش را در علوم قرآنی و تفسیر فعلیت بخشید.

گرچه مرگ ناپهنگام آن دانشور، فرصت تکمیل و اتمام آن مجموعه تفسیری ارزشمند را از او سلب کرد؛ لکن همان مقدار نوشته شده، که در ۴ جلد انتشار یافته است؛ گواهی روشن بر مقام بلند او در میان مفسران شیعه در عصر حدید است. ۱. حاج آقا مصطفی خمینی، مومن پارسایی بود از تبار پاکان که سراسر زندگی‌اش در هجرت و جهاد، همراه با تعلیم و تعلم سپری شد و برکات وجودش به جامعه اسلامی رسید؛ چنان‌که سوگ شهادت او بهانه تجمع مبارزان مسلمان در مساجد و آغاز انقلاب اسلامی ایران گردید. آن مرحوم در تاریخ ۱۳۰۹ هجری شمسی مطابق با سال ۱۳۴۹ هجری قمری در قم چشم به جهان گشود و در سال ۱۳۵۶ هجری شمسی در نجف اشرف به گونه مرموزی ناگهان از دنیا رفته و به شهادت رسیدند. ایشان مدارج تحصیلی مهم و مقام علمی بلندی در میان اقران داشت و صاحب آثار قلمی فراوان بود که بخشی از آنها به تفسیر قرآن اختصاص داشت. تفسیر وی شباهت زیادی به طرح تفسیری شهید مدرس دارد که در اینجا پس از معرفی فشرده آثارش به معرفی آن تفسیر می‌پردازیم.

تالیفات حاج آقا مصطفی

او، نه تنها در زمینه تدریس و شاگردپروری، فردی پر تلاش و موفق بود، بلکه در زمینه پژوهش و نگارش و تالیف کتاب‌های سودمند نیز، بسیار موفق و پیشاهنگ به حساب می‌آمد. برخی از آثار قلمی و تالیفات ایشان که به چاپ رسیده و پخش شده است، نشانگر مقام علمی آن مرحوم و گستردگی پژوهش‌های او در زمینه‌های مختلف است.

در هر صورت، تالیفات عمده و آثار قلمی قابل ذکر آن بزرگوار از این قرار است: ۱- القواعد الحکمیة؛ نوشته‌ای است در فلسفه متعالیه و به عنوان حاشیه و تعلیقه‌ای بر کتاب «اسفار» صدر المتألهین شیرازی (مخطوط). ۲- کتاب البیع؛ یک دوره کامل مباحث استدلالی بیع (در ۳ جلد، خطی). ۳- مکاسب مجرمه؛ دو جلد در فقه استدلالی (خطی). ۴- کتاب الاجاره؛ یکی از مباحث فقه که به صورت استدلالی بحث کرده بودند و گفته می‌شود که نسخه دست‌نویس آن در یورش ماموران ساواک به خانه او، به همراه ۳۰۰۰ جلد کتاب دیگر به غارت رفت. ۵- مستند تحریر الوسیله؛ شرح کتاب فقهی و فتوایی حضرت امام خمینی (ره). ۶- تعلیقه‌ای بر عروه الوثقی؛ متن اصلی کتاب عروه الوثقی که به طور خلاصه «عروه» خوانیده می‌شود، نوشته فقهی و فتوایی مفصل از فقیه بزرگوار، سیدکاظم یزدی (ره) است، که بعد از ایشان فقها و مراجع تقلید شیعه، حواشی و تعلیقات زیادی بر آن نوشته‌اند، حاج آقا مصطفی خمینی نیز از جمله کسانی است که بر

این کتاب، تعلیقه زده و فتاوی خود را بر آن افزوده است. قابل ذکر است که توانایی بر نوشتن این قبیل کتاب‌ها از نظر عرف حوزه‌های علمیه، نشانه اجتهاد فقهی نویسنده آن است. ۷- تحریرات فی الاصول؛ یک دوره علم اصول، به سبک استدلالی و مفصل است. جلد اول آن به همت آقای سیدمحمد سجادی، توسط وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی ۵۶۱۱ صفحه، قطع وزیری) به چاپ رسیده است. ۸- شرح زندگانی ائمه معصومین؛ این اثر، در تاریخ ائمه معصومین و فقط تا شرح حال امام حسین (ع) نوشته شده، اما هنوز به چاپ نرسیده است. ۹- کتاب اصول؛ کتاب مختصر دیگری به جز تحریرات فی الاصول که در علم اصول فقه نوشته شده است. خطی. ۱۰- القواعد الرجالیه؛ کتابی در مباحث علم رجال، که از علوم ابزاری و پیش نیاز فقه استدلالی است. ۱۱- کتابی در بحث نکاح و در موضوع فقه. ۱۲- تفسیر القرآن الکریم؛ (که آن را جداگانه معرفی خواهیم کرد).

روش تفسیری حاج آقا مصطفی

چنان‌که گفته شد، یکی از آثار قلمی ارزشمند حاج آقا مصطفی خمینی، کتاب تفسیر قرآن کریم است که متأسفانه ناتمام مانده است. این کتاب در بر دارنده تفسیر آیات سوره حمد و شماری از آیات اوایل سوره بقره (آیه ۶-۴۱) است و در ۴ مجلد به اهتمام آقای سیدمحمد سجادی اصفهانی در سال ۱۳۶۲ از سوی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی به چاپ رسیده است. البته مجلد اول آن، قبلاً توسط مطبوعات اسماعیلیان، در قم به چاپ رسیده بود که شامل جلد اول و جلد دوم (تا صفحه ۱۲۲)، از چاپ ارشاد است. متأسفانه چاپ و نشر این اثر ارزشمند مطلوب نیست، چرا که دارای اغلاط فاحش و فراوان بوده و فاقد فهرست‌های لازم است. آن مرحوم، تفسیر هر آیه قرآن را در ابعاد و تخصص‌های مختلف، مورد توجه قرار داده است. نوشته ایشان در این مورد، با طرح تفسیر نانوخته آیت... سیدحسن مدرس (ره) همسویی، هماهنگی و مشابهت دارد. چنان‌که پیش‌تر گفتیم، در میان او راق دست‌نویس باقیمانده از مرحوم مدرس (ره) پیش‌نویس طرح تفسیری وجود دارد که اخیراً شناسایی و معرفی شده است. آن طرح، مشابهت زیادی با طرح کتاب تفسیر مرحوم حاج آقا مصطفی دارد. با اینکه طرح مدرس جزو اسناد خانوادگی بوده و تا همین چند سال اخیر در هیچ جا منتشر نگردیده و دیده نشده است. طرح مدرس، در میان او راق شخصی او قرار داشت و آن را آماده کرده بود تا بر آن اساس تفسیر قرآنی نوشته شود و در مدرسه سیهسالار سابق مورد تدریس قرار بگیرد اما بر اثر بازداشت و زندانی شدنش توسط دستگاه رضاخان میرینج و عمال انگلیس در ایران، نتوانست طرح خود را تبدیل به کتاب کند، تا اینکه به شهادت رسید.

می‌توان گفت، مرحوم سیدمصطفی خمینی در آن بخش از کتابش که آن را تمام کرده، به حدود ۸۰ درصد با طرح تفسیری مرحوم مدرس هماهنگ و همسو بوده است و این بسیار عجیب است که اولیای خدا در حرکت‌های فکری و اصلاحی خود، بدون آنکه از اندیشه همدیگر خبر داشته باشند به نقطه مشترکی می‌رسند و پیرو فکر واحدی می‌گردند. این دو فقیه شهید نیز بدون آنکه از هم خبر داشته باشند دریاژه شیوه تفسیر قرآن مجید خیر داشته باشند، تقریباً به یک فکر و طرح مشترک دست یافته بودند. ۳ با این حال جای تأسف بسیار است که طرح مرحوم مدرس، اصولاً نانوخته و طرح مرحوم حاج آقا مصطفی نیز در سوره بقره، ناتمام ماند.

روش تفسیری حاج آقا مصطفی مبتنی بر تفصیل و توضیح کامل است. ایشان، اول آیات مورد نظر را درج می‌کند و سپس تحت عنوان «المسائل اللغویه والصرفیه» به واژه‌شناسی و اشتقاق صرفی کلمات می‌پردازد. سپس اگر بحثی راجع به نحوه نگارش و رسم‌الخط واژه‌های آن باشد، راجع به آن سخن می‌گوید، آنگاه بحثی درباره اختلاف قرائت‌ها می‌گشاید؛ سپس بحثی درباره چگونگی اعراب و علم نحو انجام می‌دهد؛ بعد از آن، آیات مورد نظر را از نگاه «علم معانی و بیان و فن بلاغت» مورد کاوش قرار می‌دهد و بعد به استخراج و دسته‌بندی نکته‌هایی می‌پردازد که امکان برداشت آنها از آن آیات، راجع به علم اصول فقه وجود دارد. آنگاه تحت عنوان «الحکمه والفلسفه» نکته‌های فلسفی آیه را مورد دقت و گفت‌وگو قرار می‌دهد. بعد از آن به نکته‌های اخلاقی و پند و موعظه ای که از آن آیه استفاده می‌شود، اشاره می‌کند و نیز اگر مطلبی عرفانی و اشراقی وجود داشته باشد آن را بیان می‌کند و در پایان تحت عنوان التفسیر والتاویل علی اختلاف المسالک والمشارب، به جمع‌بندی مباحث گذشته و آرا و نظرات تفسیری گوناگون پرداخته و در ضمن آن با تبیین کامل و نهایی مفهوم آیه، دیدگاه خود را بیان می‌کند.

در این قسمت، ایشان، نخست دیدگاه پیروان تفسیر روایی را با عنوان «علی مسلک الاخباریین» درج می‌کند، آنگاه نظرات اصحاب اجتهاد و رای را می‌آورد، سپس دیدگاه اهل ذوق و عرفان و یا انس و عرفان و نیز فلاسفه و حکما مانند صدرالمتألهین و غیره را می‌آورد. خوانندگان محترم می‌توانند به عنوان نمونه، تفسیر آیه ۳۱ سوره بقره را در جلد چهارم تفسیر ایشان (ص ۳۱۳-۳۶۹) ملاحظه و تطبیق نمایند.

جمع‌بندی و ذکر نقاط قوت و ضعف این تفسیر

یکی از فضلا اخیرا با نگارش مقاله‌ای به نقد و ارزیابی علمی تفسیر مرحوم حاج آقا مصطفی پرداخته و نکته‌های مفیدی را یادآور شده است. ۴ که البته در مقام بررسی تفصیلی این کتاب و ذکر نقاط قوت و ضعف آن بیش از اینها می‌توان نکته استخراج کرده و مطلب نوشت ولیکن هدف ما بر اختصار است.

به‌رغم محسناتی که این تفسیر دارد و محتوای آن بیانگر شخصیت علمی جامع مولفش است، از نقاط ضعف واضح نیز به دور نمی‌باشد که از جمله آنها زیاده‌روی در طرح مباحث تخصصی و علمی در ذیل و ضمن تفسیر آیات قرآن مجید است. این مساله باعث شده است که گاهی بسیاری از مباحث و مسائل غیرمربوط به تفسیر نیز در آن بیاید و موجب طولانی شدن بدون دلیل کتاب گردد. چنان‌که تفسیر سوره حمد به تنهایی بالغ بر حدود ۲۲۰ صفحه گردیده است. همان‌گونه که آن مرحوم به پنهان تفسیر بسمله بحث دراز دامنی درباره موضوع حرمت و حلیت مس اسم حلاله خداوند انجام داده و در آن همه شقوق فقهی و روایات را آورده است. هرچند که نمی‌توان تفسیر شهید حاج آقا مصطفی را با تفسیر طنطاوی مقایسه کرد ولیکن گرایش به درج مباحث تخصصی غیرتفسیری و دستاوردهای علوم مختلف در آن بیش از حد معمول است. به ویژه مباحث فلسفی، عرفانی، فقهی و ادبی. با این حال از نقل مباحث تخصصی مربوط به علوم تجربی و طبیعی اثر کمتری در آن هست و این نیز شاید به دلیل عدم تخصص مولف در این رشته‌ها بوده است.

با لحاظ نکات یادشده در مقام تعیین جایگاه این تفسیر در میان تفاسیر مختلف (از نظر شیوه تفسیری) به دلیل اجتماع گرایش‌های مختلف ضرر عمدۀ انباشت مطالب علمی و مباحث تخصصی در یک کتاب تفسیری این است که جنبه‌های هدایتی و پرورش روح قرآن را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد که هدف اصلی قرآن مجید است.

با این همه روح آزادگی و عدم تقلید دز سراسر کتاب هویدا است. چنان‌که می‌بینیم مرحوم حاج آقا مصطفی بدرغم احترام، عمیقی که به والد بزرگوار خود امام خمینی (ره) دارد، در مواردی به صراحت و با احترام نظرات ایشان را نیز نقد و رد کرده است. از جمله در جایی که ایشان درباره نخستین واضح لغات و زبان‌ها بحث می‌کند نظر امام خمینی (ره) را مبنی بر اینکه واضح لغات خداوند متعال و یا فرشتگان هستند، رد می‌کند و می‌گوید: الحق احق ان يتبع من عقول الرجال.

پی‌نوشت‌ها:

- 1- یادآوری می‌کنم که زندگینامه مفصل ایشان را در کتاب «سیره صالحان» آورده‌ام علاقه‌مندان به آن مراجعه نمایند.
- 2- شهید هجرت و جهاد ۱۳ / ۸۵ - ۳ در کتاب شهدای روحانیت ۳۴/۱، کتاب البیع حاج آقا مصطفی را ۱۰ جلد معرفی کرده است. ولی در مصاحبه با برادر ایشان (مرحوم حاج سیداحمد آقا)، ۳ جلد معرفی شده است. ۴- رک: قضا یا اسلامیة - مناهج المفسرین، العدد الثانی، سال ۱۴۱۶ هـ ق / ۱۹۹۵ م، صفحات ۲۰۵-۱۹۷، به قلم